

КАРИЕРА НА СВ. ЙОАН ЕКЗАРХ, АРХИЕПИСКОП И ПАТРИАРХ НА БЪЛГАРСКАТА ЗЕМЯ, И НА СВ. КЛИМЕНТ, ЕПИСКОП ВЕЛИЧКИ И ОХРИДСКИ ЧУДОТВОРЕЦ В ПРОВИНЦИЯ ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

ТРЕНДАФИЛ КРЪСТАНОВ

Trendafil Krastanov

CAREER OF ST. JOHN EXARCH, ARCHBISHOP AND PATRIARCH OF THE
BULGARIAN LANDS, AND ST. CLEMENT, BISHOP OF BELA (VELITZA) IN
PROVINCIA BULGARIA OCCIDENTAL

New identification of two great Bulgarian men of letter and Christian clergymen: St John Exarch with the bagatur kana John as educator of the crown princes of Bulgarian, ‘worked in Rome’ as diplomat and translator 866, as monk (Chernorizetz), perhaps benedictinus, deacon of the Roman Church, “fidelis” presbyter of pope John VIII and his legate in Germany 874, in Dalmatia and Bulgaria 879, presbyter Exarch of Bulgaria, archbishop of the town Morava and Bulgarian Lands after 885, patriarch 917–ca 922. St Clement was not bishop of Ohrid, but bishop of Tiveriupol (in Bulgarian Strumitza) 893–906 and then, after the Cod. Vatican gr. 2494, bishop of Velegrad and Kanina in Sud Epyrus or Bela (Velitza), Acrida in provincia Bulgaria occidental, in Annuario pontificio.

Осемдесетте години на XX век са време, разделно не само за Европа, но и за науката българистика и Кирило-Методиевистика. Оттогава досега бяха открити нови извори от Ватикана, Русия, Синайския манастир „Св. Екатерина“ и други, бяха публикувани прецизни речници и справочници (Пенкова 2003: 459–466), открития и изследвания (Попов 1978, Кожухаров 1979, 1983, Tarnanidis 1988, Благоева-Икономова 1995, Тотоманова 2008, Федер 2008, сумирани у Йовчева 2008). Те са здрава основа за точни справки, за нов поглед към миналото, за разрешаване на спорни въпроси и идентификации.

Тук накратко разглеждам кариерата и идентификацията на творби на двама от най-великите български духовници и книжовници от края на IX и началото на X в., когато се създава и процъфтява „Златният век“ на нова християнска литература и култура в България – св. Йоан Екзарх и св. Климент Охридски. Необходимо е те да бъдат разглеждани успоредно, за да се разберат и отстранят натрупани предубеждения и недоразумения.

Йоан Екзарх се проучва предимно като велик български книжовник и философ (извори и предишни изследвания са посочени у Икономова 1995, Трен-

дафилов 2001, Славова 2008). Някои изследователи не го споменават сред българските поети, тъй като го възприемат предимно като философ, който второстепенно се занимавал с литература (Станчев 1976, Славова 2008), други го определят само като „презвитер“ или поп, който не бил архиепископ (Добрев 2008: 364).

Има ли достоверни извори за живота и делото му в развитие? Според Светлина Николова „най-голямата група от стари и достоверни извори произхожда от българските и италианските земи. Важни извори са възникнали в Бавария. [...] Значителен брой важни ранни извори са създадени в папската канцелария и от личности, принадлежащи към висшите кръгове на Римската църква“ (Николова 1995: 60–61). Сходно е мнението на Васил Гюзелев: „Домашните извори по най-убедителен начин представят ролята на кан Борис I за приобщаване на българите към християнството. [...] Гръцките извори [...] твърде многобройни и разнообразни [...] показват] силно изразения им стремеж към митологизация на българското кръщение чрез създаване на причудливи легенди“ (Гюзелев 2006: 45). Един пише за „биографичен недоимък в Преслав“ (Трендафилов 2001:13), други или не ги споменават, или ги преиначават, например **строител** се представя като „наставник“ (Славова 2006:246), докато според старобългарския текст в Супрасълския сборник **строител** има значение „устроител, създател“ на всяка твар или на целия свят (Ссл 1999: 630), т.е. „строител“ на света е Бог, а *архиепископ Йоан църковен строител на българската земя* преди 917 г., по-късно добавено иже възст патриарх възгарцъви земли (Кръстанов 2006: 78–79).

За св. Климент Охридски има малко достоверни извори от неговото време. Повечето данни са легендарни и са свързани с житиеписеца Теофилакт Охридски след два века, който е бил оратор и е украсил известните му български сведения съобразно традиционните представи за един съвършен християнски светител, като го нарича „пръв епископ на българския език“, който бил съставил прости и ясни слова за всички празници, разбираеми и за най-простия българин (Станчев, Попов 1988: 11 сл.). За него са написани множество изследвания (посочени у Станчев 1995: 320–335, Йовчева 2008). За титлата му „епископ“ и даже „архиепископ Охридски“ и за епископията му има различни мнения (Станчев 1995: 322–325), но Ив. Добрев доказва, че „не е носил епископската титла Охридски [...], че Климент е бил епископ Велички, но не е бил епископ Драговишки“ (Добрев 1983: 29, 35). Публикувани са негови творби, като Климент Охридски. *Събрани съчинения*. (София, 1970, 1973, 1977), както и Св. Климент Охридски. *Слова и служби*. (София, 2008). Там са поместени обаче и редица предполагаеми и несигурни, например *Слово за св. Троица*, където се срещат думи, като **СОБЪСТВО**, която е от езика на Йоан Екзарх (Благоева-Икономова 1995: 288), и не се среща в други безспорни творби на Климент Охридски, и други примери: **альчюще** и **жажджце**, **баня възтениска**, **въсъз**, **женитва**, **имъже**, **коуроглашение**, **лочна**, **сиръчъ**, **съставъз**, **тваръ**, **ти**, **щедрота**, **естъство**. В съкратената редакция с името **сътворено** **Климентътомъ** няма

основни думи, свойствени на Йоан Екзарх като *съвѣство*, *хризма*. Друг пример е *лѣпота*: „лѣпота е сред петте най-честотни лексеми с наставка -ота в класическите старобългарски паметници, творбите на Йоан Екзарх и Константин Преславски, Симеоновия изборник по препис от 1073 г., Синайския патерик, Михановичевия хомилиар, Житието на Йоан Златоуст от Григорий Александрийски и *не се среща нито веднъж в сигурните слова на Климент Охридски*. Засвидетелствана е четири пъти в три от предполагаемите слова на писателя – Похвала за Николай Чудотворец, Похвала за ап. Павел и Похвала за кръста. Напълно основателно последното слово се смята от някои специалисти за Екзархово, а не за Климентово (Ковачева 1995: 198). От 80-те година на XX в. бяха открити редица химнографски безспорно негови творби чрез разчитането на акростих или краегранесие с името му КЛИМЕНТ или съкратено КЛИМ (Попов 1978, Йовчева 2008: 121–125).

От безспорното към спорното и предполагаемото

Безспорно в живота и творчеството на св. Климент Охридски Чудотворец:

- Той произхожда от „европейските мизи, които народът знае като българи“ според византийците или той е българин от малоазийски преселници (Тахиаос 1971, Кръстанов 1992).

- От младежки години е ученик и последовател на св. Кирил и Методий, един от св. Седмочислениците, след смъртта на св. Методий заедно с Горазд се бори срещу духоворците.

- След 6 април 885 г. е преследван от немското духовенство и пристига през българския град Белград в столицата Плиска заедно с Ангеларий и Наум.

- От 866 до 893 г. е изпратен от българския владетел Борис I (852–889, + 907) като християнски учител в Кутмичевица или третата част на България.

- От 893 г. е ръкоположен за епископ Тивериуполски по волята на българския владетел.

- Починал е през юли 916 г.

- Обявен е за светец, има българска служба за него в късен препис, две жития на гръцки език и помени като светец (Станчев, Попов 1988, Станчев 1995, Йовчева 2008).

Нови извори от Албания и от Ватиканската библиотека дават възможност за идентификацията на дълго търсената епископия на Климент Велички „Въпрос [...] още неокончателно решен в науката“ (Станчев 1995: 324). В Codex Vatican. Gr. 2494, f.82г има списък на епископите на град Велеград (Берат) и Канина в Южен Епир: Филарет, Серафим, Сергей 878 г., Даниел, *Климент 906 – +25 юли 916 г.* (Кръстанов 1999, Кръстанов 2007: 437). Това е достоверен извор за идентификацията на епископията на св. Климент Тивериу-

полски и Велички, която е била първо в Тивериупол (на български Струмица) от 893 до 906 г. и след това в град Бела (Велица) в провинция Западна България от 906 до 25 юли 916 г., както пише и до наше време в папския годишник (*Annuario pontificio. Citta del Vaticano per l'anno 1972*, p. 608) *Bela (Velitza), m. Acrida, provincia Bulgaria Occidentale* (Елдъров 1998, Кръстанов 1999: 169–175, Krastanov 1999). Там той е пренесъл частици от мощите на 15 Тивериуполски мъченици, мощите на своите събрата св. Ангеларий от Плиска и на св. Горазд, както и частици от мощи на своите учители и събрата, наречени общо св. Седмочисленици Български, пазени до наше време в град Берат, където са създадени паметници за техния култ, като две жития на гръцки език, икони, фрески, някои още непубликувани (Бакалова 2003, Кръстанов 2005).

Безспорно в живота и творчеството на Йоан Екзарх Български:

○ Среща се с черноризец Докс, брат на българския владетел княз Борис I според Пролога към *Богословието* (Sadnik 1967), който му възлага да превежда творби на светите отци на родния си език.

○ Прави преводи компилации на основни трудове за християнството: *Богословие* или *Небеса* от сирийския св. Йоан Дамаскин (Sadnik 1967), *Шестоднев*, посветен на българския княз Симеон (Aitzetmueller 1958, 1975, Хауптова 1981), редица слова (Иванова-Мирчева 1971, Станчев 1990, Иванова-Мирчева 1993), *Похвала* към Изборник в препис от 1073 г., посветена на цар Симеон (Хауптова 1981).

○ Сам той, вече като архиепископ Йоан, възлага на друг български книжовник презвитер Йоан от IX–X в. да превежда две жития, които го нарича „*архиепископ Йоан, църковен строител на българската земя*“ (Ангелов 1967, Икономова 1995).

Какъв е езикът на св. Йоан Екзарх Български и на св. Кирил и Методий?

През 1896 г. този въпрос е разрешен недвусмислено: това е един и същ език (Vondrak 1896: 19) „но в стила на Йоан Екзарх има, от една страна, връзка с езика на най-старите глаголически паметници (Зографско и Мариинско четириевангелия и Клоцовия сборник), а от друга страна, особености от източнобългарски диалекти с определителен член и редица синонимни дублети, присъщи на преводача Йоан Екзарх, който превежда не буквално, а *по смисъл* и пояснява една гръцка или латинска дума *с две български* (хедниадион Hansack 1980), като пояснява с *рекше или сиречь* (Дограмаджиева 1980), ползва думи и изрази, присъщи на неговия ораторски или поетичен израз, като *лчъба, бални, врдчъба, великота, вельми, д'вълма, женитва, зать* за жених, имъже,

лъпота, небонъ, онъсица, ренота, строителство, тварь, творитва, чистител за свещеник от лат. *purgator*, чистителство и др. (Vondrak 1896, Иванова-Мирчева 1971, Ковачева 1995, Илиева 2005, Тотоманова 2008).

Нови извори и изследвания за Йоан Екзарх Български Златоуст

Сведения от руски ръкописи, че е съставил книга „Състав“ и че е „работил в Рим“ (Ангелов 1984, 1984а) намират потвърждение в изследването на Емилие Блахова и Живка Икономова, които заключават, че в „Беседите за евангелието“ от папа Григорий Двоеслов от XI в. има 71 лексеми от езика на Йоан Екзарх, които не се срещат в Чешкия речник SJS (Благоева-Икономова 1995: 288), т.е. той е превеждал и от латински език на своя български език (Кръстанов 2007: 432). Този факт е известен и от други примери. Немският изследовател Ернст Ханзак издаде просторното Житие на св. Йоан Златоуст, като отбеляза, че то е поримско (Hansack 1980). Гръцкият проф. Тарнанидис забеляза, че новооткрит литургичен текст на глаголица от XI в. от Синайския манастир „Св. Екатерина“ е по съдържание *западен*, а по текст – *южнославянски* (Tarnanidis 1988: 106), следователно той не е чешко-словашки, не може да бъде сръбски, а по основни езикови и правописни белези е български (Кръстанов 2007: 439). Това явление бе потвърдено в изданието и изследването на Славянската версия на хрониката на Георги Синкел, където бяха посочени редица особености на текста със заключението, че тази сложна компилация е или от самия Йоан Екзарх, или от неговия книжовен кръг (Тотоманова 2008: 671).

През последните десетилетия бяха открити оригинални старобългарски творби чрез разчитането на акростихове. Но и в последната История на българската средновековна литература се посочват имената само на трима български поети: Климент Охридски, Константин Преславски и Наум (Йовчева 2008: 121–125). Там са добавени и разчетени акростихове, но те били „анонимни“. Върху основата на културно-исторически свидетелства и главно на особености в езика и стила на Йоан Екзарх предполагам, че той е създател не само на т.нар. непесенна или светска поезия в Похвала на цар Симеон от Изборник в препис от 1073 г. (Хауптова 1981), но може да се твърди, че неговото име се намира и в други творби, запазени в по-късни преписи. Предполагам идентификация на анонимни поетични текстове или с акростих АН, ИГАН, ИЮ с творчеството на Йоан Екзарх:

1. Канон за Света Троица с фразов акростих **Т**а мола прилежно бес прѣстаниа (по Йовчева 1999: 23–24) пѣс. ф. рмос. оудиви са оубо о семь ...

А-ще единого та **Б**а въ три лица раздѣж. прославѣж не въ три богзи. ...

Н-е прѣзрзи ми о трѣце прѣтаа мѣззи. нѣ помлочи мѣсрде ѿ срѣца ти. ...

А-зъ жтровзи си **Б**а слово. единого ѿ трѣцъ рождѣши гакко млада. ...

2. Боже мой, Троице милостива, помогни ми: **АН**

(по Иванова 2003: 13–15) Стхрзи, трци глс .ѣ, под. оужасъ бѣ.
И-збави нзи бѣ ншь, молимъ та, прѣстаа трце спси нзи на сѣдѣ твоємъ.
А-ще точне не спсешн своеѣ твари трце, то въ мѣкѣ осѣдим са дѣле сѣи своими.
Сѣд, глс .ѣ. Лоунѣ присно свѣтлостъ ...и велѣпно...Стхрзи, трци, глс .и.
Н-арод, възшн и нижн неизреченно та славить, прѣвжсвннаа трце, едннство и
 собство...

3. Канон за мъченик Юстин Философ в 9-а песен: **ИѦН** (по Панайотов 2004)

И-оустиновѣ мѣдрости, и Харитзи моужествоу, И Харзитоновѣ дерзости ...
Ѧ-коже на колесницѣ бѣственоу всѣдше славзи, ѡ кровію вашю, к нѣси радос-
 тно...

Н-еискоусомѣжнаа, слово паче слова рожши, дѣво неискѣсбрачнаа, чѣтаа...

4. Канон за св. Доротеи Тирски в 9-а песен (по Панайотов 2004)

И-справил еси стадо Хсво . Ко бжѣственнѣм пристанищем, невредно сѣблюдаа ...

Ѧ-ко сѣинодѣиственнѣз чѣтѣз, јако мѣнкѣ добль, јако чюдодѣиственнѣк чѣден,

Н-а соудѣици подемъ многне трѣдѣз и болѣзни, кѣз неволѣзненн и бжѣственнн ...

5. Молебни канони с краегранесие – I рыдание в Псалтир с последования № 6 от XV в. от Сбирката на Погодин № 337 (по Иванова 1981: 49–53).

Канон мѣвнѣ прѣсѣтѣи вѣи емоуже краегранесіе. прѣими прѣсѣтаа Іо рыданіе. глсѣ ѣ.

...

О дѣшевнемъ тричестіи. Дѣша раздѣляет се на словесное и яростное и похотное.
 ...Цѣлѣа симѣ сѣд. Чѣколюбіе любовѣ братолюбіе сѣпостраніе рекше милованіе незлобіе
 блгостѣ.

6. Акростих с името **ИО** в Солунския октоих (по Йовчева 2004, л. 11а–11б)
 в девета песен на канон на молитвени стихирн мъченически глас 5-и:

Пѣс : ѣ : рмоѣ.....и тѣз данииле блаженнн : ...цѣлителне ...

И-цѣлѣи ма вѣдѣко вѣпадша въ стрѣсти лютѣзѣ : имѣѣ молащѣа та :

О-снованне недвижимое : соугочѣа бѣ и чѣка :

7. Стиховни стихирн в Цветннн триод (по Панайотов 2005:127-128)

Ѧ-вил са еси сѣиннѣм своимѣ спсе апѣламѣ . дѣверем затвореномѣ...

Н-зѣнѣ та всѣ црю видѣвшн не очима . но срѣчною любовію . вѣра ...

оу-чеником мнѣшим са . вѣз осмѣз днѣ прѣиде спсѣз ...

8. Анонимен канон за Въведение Богородично (по Кожухаров 2004:83-85)
 с думи и изрази, които са присѣщи на езика и стила на Йоан Екзарх жить, имѣ
 ѣже тварѣ, невѣзмѣстимѣ, не лѣтъ ; лѣствѣица; правовѣрно, праздѣнство; прозавенне;
 чрѣтогѣ, луна, лочча от лат. Lux, lucis; попьство....

9. Канон за Богоявление: Богоявление ти поѣшѣте Хрѣсте славим
 (по Попов 2005: 48–62), кѣдето се срещат особени Екзархови думи, като
 жизнь, имѣже, тварѣ, тако во лѣпо ми естѣ и други.

10. Канон за Недѣля Петдесетница (по Попов 2006: 42–44):

В него се срещат Екзархови думи и изрази, като лѣвѣ блгѣдѣтъ, ѣпостаси соб-
 ствами гавѣлае са ... вѣтнѣ бо покаѣа некнигочнн ... (**кѣзнигочнн** и у Синкел – Го-
 томанова 2008 (3 пѣти)... Сѣе ваню мнѣ пакѣзѣтннн хѣсе ... Истѣнн образѣ

тръсвѣтълаго бжѣтва.

11. Служба на св. Сергей и Вах (по Савова 2006). Нямамо византийска гръцка служба, а любопитен текст на гръцки език от „монах Йоан“, би могло да е служба, написана или преписана от монах Черноризец Йоан Екзарх за нуждите на българските християни, която е била преведена от него по-късно? В нея се срещат думи и изрази, свойствени на езика и стила на Йоан Екзарх: боговлаженъ, вѣсѣ, вельми, врачъ, врачество, врѣхоу творче, възинж, забрало, кзипѣти, лоуна, льстѣ, лютѣ, лютѣ, немогъи, неоуклонънъ, покоище, прѣвзыспрънь, прѣщение, саноуънъ, спасъ за спасител, срачица, таинство, тварь, триличное, оуврачочуи, храбра, цѣльба...

12. Канон за апостолите Петър и Павел от анонимен автор (по Tarnanidis 1988: 100–102, 1990: 94–96; Кръстанов 2009). Июнѣ , въ ив. Кан стѣго Петра и стаго Павла Пѣс ерѣсъ Въспоиж ти ги ...ои. ѣко ѣвисте са намъ стл.....и Цркви , и възѣмъ оутвърждение.

Петра и Павла дънесъ. Стълпа ѣвиста са възсеи вселѣнѣи. И боуѣ словесное истинна.

Петръ и Павелъ единопдшъвъно. На немъже създа хъ .. оиж цркви . Петръ...па-че възѣхъ...

Новите и познати извори дават основание за проследяване на кариерата и творческото развитие на Йоан Екзарх като:

○ български благородник багатур кана Йоан, възпитател на престолонаследника и дипломат (печат на Йоан багатур кан Ирхитюенски... – трябва да се датира след 865 г.) (Бешевлиев 1992: 249). Попконстантинов твърди, че багатурът е изпълнявал и дипломатически функции. Според него 7 печата с титлата и името на багатур боил Йоан и Михаил не са на престолонаследници, а на възпитатели на престолонаследници (Попконстантинов 2008). Според мен това е печат на боил Йоан, изпратен на дипломатическа мисия в Рим през 866 г. и „работил в Рим“, станал черноризец или бенедиктинец (Кръстанов 2008), „работил в Рим“ като *дипломат* в различни страни: Рим от 866 г., Германия 874 г., Венеция, Моравско, Далмация и България 879 г.

○ *преводач-полиглот* (знаел или ползвал еврейски, сирийски, гръцки, латински, вероятно старонемски)

○ *дякон на Римската църква* и приятел на Анастасий Библиотекар (ЛИБИ 2, 1960:209)

○ *презвитер fidelis „доверен“* на папа Йоан VIII (872–882) (ЛИБИ 2 1960: 162, Кръстанов 2007: 431)

○ *Презвитер и Екзарх Български* на архиепископ Методий Моравски (в град Морава Панонска в Илирик и на България (Кръстанов 2006)

○ *Архиепископ Моравски* след 885 г. или пет години след Методий Interim in Moravia annis quinqueq interpontificio durante, tandem Johannes Moravus in locum Methodii cooptatus est (Бърлиева 1992: 46); „Йоан – архиепископ на моравците след Методий, и неговите суфрагани Бенедикт, *Даниел*

и Вихинг“ (Асемани 1987: 227)

○ *Архиепископ Йоан* от Рим преди 900 г. за славяни с подчинени епископи Бенедикт и *Даниел*. Този Даниел може да бъде идентифициран с Даниел, който е бил епископ Велички в провинция Западна България след 878 и преди 906 г., когато там е бил изпратен епископ Климент Тивериуполски от 893 до 906 г. (Кръстанов 1999).

○ *Архиепископ в България* след 885 г. (Николова 1997: 157–158);

○ *Архиепископ Йоан в Преслав*, наречен от негов съвременник „църковен строител на българската земя“, а по-късно добавено от друг „иже въз патриарх българскѣи земли“ (Ангелов 1967, Кръстанов 2006)

○ издигнат от цар Симеон 917 г. за патриарх на българската земя (Varnalidishn 1968: 7, Кръстанов 2006)

○ Култ към светеца Йоан Екзарх има в различни извори (Димитров 1980, Иванова 1995: 631, Кръстанов 2006), наскоро бе посочено и друго Евангелие от XII в. *сѣго юѡ езарха* (Добрев 2008: 357) и тропар ... *свѣтѣ поганскѣи разори и црѣю дръжавѣю оукрѣпи ...* Този тропар е посветен не на град Преслав, а на делото на св. Йоан Екзарх (Krstanov 1999, Кръстанов 2006), който е „разорил езическия свят и е укрепил властта на царя“, т.е. той е подпомагал Борис I през 866 г. срещу езичниците, затова е изпратен в Рим, а цар е Симеон.

Накратко за творческо развитие на българския благородник Йоан като книжовник и непризнат поет:

○ необозримо литературно дело като преводач, полиглот и скорописец;

○ Черноризец Храбър „*Монах Йоан*“ (черноризец) превел и записал с глаголица два канона;

○ „Грешни“ дякон Йоан „работил в Рим“ като дякон на Римската църква, приятел на Анастасий Библиотекар, съставил няколко изборници на гръцки език, които не се намират в гръцко-византийската книжнина, защото по съдържание са западни, които са му служели след това за превод и компилация на Изборници на неговия роден език, „Грешни дяк Иоан“ е съставил първообраза на Княжия изборник за възпитанието на българския престолонаследник, запазен в препис от 1076 (Федер 2008)

○ Презвитер Йоан преди 879 г., безспорни слова: за Преображение, за Рождество Христово (II) и за Богоявление (Иванова-Мирчева 1971: 17–18);

○ Презвитер Йоан Екзарх Български от 879 преди 890 г. Слово за Възнесение; *Богословие* или *Небеса*; *Шестоднев*; Първообраз на Изборник, посветен на цар Симеон, запазен в препис от 1073 г. и наречен „Симеонов“.

○ Предполагам, че основните творби на Йоан Екзарх са написани преди края на IX в. още като Черноризец Храбър, грешни дякон, презвитер и презвитер Екзарх Български, а по-късно като архиепископ и патриарх на българската земя той е бил наречен *Йоан Златоуст*, както го нарича Козма Презвитер „подражавайте на новия презвитер Йоан, когото мнозина от вас познават и който беше пастир и екзарх в българската земя“ в значение на сравнение с

епископ Йоан Златоуст, за когото по-рано се споменава като пример за подражание (Петканова 1992: 277–278, Трендафилов 2001: 14).

○ Само един пример на анонимни творби от Йоан Екзарх като български *Златоуст*: Похвално слово за Въздвижение (Кръстовден), издадено като Климентово от Соболевский 1903, но като Екзархово доказано от Иванова-Мирчева 1971: 18, Иванова-Мирчева 1993: 13–18.

○ Резултатите са : преводи и компилации от сирийски, гръцки, латински, старонемски на *Богословие*, *Шестоднев* преди 890 г. , 40 *Беседи* за евангелието от папа Григорий Двоеслов от латински, *Житие на св. Бенедикт Нурсийски* и други италиански светци, *Житие на св. Йоан Златоуст*, *Номоканон или законоустройство* (с чистителъ за свещеник, луна, коледа, календи и други, които са от латински език, не от гръцки).

○ *Архиепископ Йоан Златоуст Български* като преводач, компилатор и оригинален творец на ритмични и поетични слова, похвали и песнопения, които са приписвани или на св. Йоан Златоуст Цариградски, или на Климент Охридски, или „анонимни“.

Предстои да бъдат събрани и издадени повече съчинения на великия български дипломат, книжовник-поет и философ, духовник и светец Йоан Екзарх Български, един от първите българи, живял и творил не само у нас, но и в Западна Европа, получил приживе званието „Черноризец Храбър“, „църковен строител на българската земя“ и „Златоуст“.

Преводни и оригинални творби на книжовници от европейските мизи от Мала Азия и от римския кръг като Константин, Методий, Сава и други Седмочисленици, Йоан Екзарх, Петър Черноризец, Константин Преславски, Григорий Мизийски и други от Плиска и Преслав, които през първите години след официалното приемане на християнството в просторната държава България през 866 г., са писали на своя език след признаването на българската азбука и славянската литургия с оглед на *българите* от папа Адриан II през 868 г. По-късно Климент, епископ Велички в провинция Западна България, е преработвал и съкращавал такива творби, за да бъдат разбираеми и за необразовани новопокръстени българи.

Заклучение

Новооткритите извори, изследвания и справочници дават възможност за очертаването на образите на двама велики български книжовници, духовници и светци:

Йоан Екзарх като благородник дипломат и духовник, от черноризец до архиепископ и патриарх, с лични контакти с владетели, с висши духовници от Рим и Франкската империя; с широка култура и възможности да ползва богати книгохранилища с писмени паметници на различни езици, от които превежда или компилира на своя език необходими текстове за изкореняване на

езичеството и за църковното строителство на българската земя чрез изборници за възпитанието на българския престолонаследник, княз и цар Симеон, както и за създаването на оригинална литература и поезия за новата християнска религия, наречен от съвременници „църковен строител на българската земя“, Нов Йоан Златоуст, който „унищожи езическия свят и укрепил властта на царя“.

Климент „от европейските мизи или българи“ е един от първите и видни ученици на св. Кирил и Методий или Седмочисленик, който взема участие в укрепване на българската църква и затова от Плиска е изпратен от българския владетел Борис I като учител в Кутмичевица. Той не е „първ епископ на български език“, нито „Охридски епископ“, а от 893 г. е епископ Тивериуполски в град Струмица, през 906 г. е преместен в град Бела (Велица) в провинция Западна България, където събира частици от мощи от своите Учители и събрата Седмочисленици. С помощта на вече преведени и оригинални творби на своя език, той съставя оригинални песнопения и прости и ясни поучения и слова за християнските празници и светци, достъпни за новопокръстените българи, обозначавани като дело на „епископ Климент Велички“ и Охридски Чудотворец.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1967: Ангелов, Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. 2. София.
- Ангелов 1984: Ангелов, Б. Ст. За едно неиздирено съчинение на Йоан Екзарх. – *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 8, № 1, стр. 115–117.
- Ангелов 1984а: Ангелов, Б. Ст. Йоан Екзарх – преводач на Тълковно евангелие. – *Език и литература*, 39, № 1, стр. 64–67.
- Асемани 1987: Асемани, Й. С. Календари на Вселенската църква за светите апостоли Кирил и Методий. София.
- Бакалова 2003: Бакалова, Е. Седмочислениците в изобразителното изкуство. – *КМЕ*, т. 3, стр. 580–585.
- Бешевлиев 1992: Бешевлиев, В. Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание). София.
- Благоева, Икономова 1995: Благоева, Э., Ж. Икономова. Лексика Бесед Григория Двоеслова и лексика Иоанна Экзарха. – В: Преславска книжовна школа, то. 1. Изследвания и материали. София, стр. 283–289.
- Бърлиева 1992: Бърлиева, Сл. Преписи на латински извори за св. Кирил и Методий от сбирката на библиотеката *Valllicelliana* в Рим. – *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XVI, № 3, стр. 41–54.
- Гюзелев 2006: Гюзелев, В. Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение. София.
- Димитров 1980: Димитров, П. За титлата на Йоан Екзарх „Екзарх Български“. – *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, IV, № 1, стр. 82–89.
- Добрев 1983: Добрев, Ив. Бил ли е Климент Охридски епископ на Драговища. – *Старобългарска литература*, кн. 13, стр. 29–41.

- Добрев 2008: Добрев, Ив. Йоан презвитер екзарх български и устройството на Българската църква през първото ни царство. – В: Християнска агиология и народни вярвания. Сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева. София, стр. 356–369.
- Дограмаджиева 1980: Дограмаджиева, Ек. Въпроси на книжовната теория и практика у Йоан Екзарх (с материал от съюзната система в „Шестоднева“). – Български език, год. XXX, кн. 2, стр. 108–115.
- Дограмаджиева 1980а: Дограмаджиева, Ек. Към въпроса за дублетността в книжовния старобългарски език (Върху материал от съюзната система). – *Palaeobulgarica* / Старобългаристика, IV, № 2, стр. 52–62.
- Елдъров 1998: Елдъров, Г. Когато архивите говорят, боговете да мълчат. – Абагар, бр. 3 (74), март, стр. 8; *Egata corrigé*, бр. 5 (76), май, стр. 8.
- Иванова 1995: Иванова, Кл. Месецослов. – В: КМЕ, т. III, София, стр. 630–632.
- Иванова 2003: Иванова, Кл. „Боже мой, Троице милостива, помогни ми“ (Фразов акростих от края на IX-X в.). – *Palaeobulgarica* / Старобългаристика, 27, № 3, стр. 3–17.
- Иванова-Мирчева 1971: Иванова-Мирчева, Д. Йоан Екзарх Български. Слова, т. I. София.
- Иванова-Мирчева 1993: Иванова-Мирчева, Д. Йоан Екзарх. Слова. София.
- Икономова 1995: Икономова, Ж. Йоан Екзарх. – В: КМЕ, т. 2. Софиуя, стр. 169–194.
- Илиева 2005: Илиева, Т. Наблюдения върху лексиката на Богословието в превод на Йоан Екзарх. – *Palaeobulgarica* / Старобългаристика, 29, № 3, стр. 36–60.
- Йовчева 1999: Йовчева, М. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски в октоиха. – *Palaeobulgarica* / Старобългаристика, XXIII, № 3, стр. 3–30.
- Йовчева 2008: Йовчева, М. Климент Охридски. – В: История на българската средновековна литература. София, стр. 230–237.
- Йовчева 2008а: Йовчева, М. Старобългарската химнография. – В: История на българската средновековна литература. София, стр. 104–125.
- КМЕ 1985–2003: Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 1-4, София.
- КМС 1984–2009: Кирило-Методиевски студии, кн. 1–18. София.
- КЛО1 1970: Климент Охридски. Събрани съчинения, т. 1. София.
- КЛО2 1977: Климент Охридски. Събрани съчинения, т. 2. София.
- ИБЛ 2008: История на българската средновековна литература. София.
- Ковачева 1995: Ковачева, П. Съществителните имена с наставка -ота в словата на Климент Охридски. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Велико Търново.
- Кожухаров 2001: Кожухаров, Ст. Неизвестен автор. Канон за Въведение Богородично. – В: Проблеми на старобългарската поезия, т. 1. София.
- Кръстанов 1999: Кръстанов, Тр. Неизвестни извори за св. Климент Охридски чудотворец, епископската му столица Велика – Велеград – Белград – Берат и датата на смъртта му – 25 юли 916 г. – В: Дни на науката на Република България и Република Македония. Научни доклади. София, 27–29 май 1999. София, стр. 164–186.
- Кръстанов 2001: Кръстанов, Тр. Кой е Черноризец Храбър? – Духовна култура, кн. 6, стр. 6–13.
- Кръстанов 2006: Кръстанов, Тр. Титлите екзарх и патриарх в българската традиция от IX до XIX в. Св. Йоан Екзарх от Рим и патриарх на българските земи. – В: Държава и Църква – Църква и държава в българската история. София, стр. 73–86.

- Кръстанов 2006а: Кръстанов, Тр. Йоан Екзарх – дейност в Рим за България. – Наука, XVI, кн.4, стр. 10–13.
- Кръстанов 2007: Кръстанов, Тр. Св. Седмочисленици и св. Йоан Екзарх от Рим за България и Далмация (866-917). – В: Кирило-Методиевски студии, кн. 17, стр. 440–452.
- Кръстанов 2008: Кръстанов, Тр. Българските пратеници в Рим (866–870) и славянската литургия за българите. – В: Християнската култура в средновековна България. 1100 години от смъртта на св. Княз Борис-Михаил (ок.835–907). Велико Търново, стр. 83–92.
- ЛИБИ2 1960: Латински извори за българската история, т. 2. София.
- Мирчева 2006: Мирчева, Е. Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. София.
- Николова 1997: Николова, Б. Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.). София.
- Николова 1995: Николова, Св. Извори за делото на Кирил и Методий. – В: КМЕ, т.2, София, стр. 60–88.
- Пенкова 2003: Пенкова, П. Речници старобългарски. – В: КМЕ, т. 3, стр. 459–466.
- Попконстантинов 2008: Попконстантинов, К. Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. – Археология, 1–4, стр. 68–79.
- Петканова 1992: Петканова, Д. Старобългарска литература IX–XVIII в. София.
- Попов 2005: Попов, Г. Богоявление ти поижште Христе славим (Старобългарски канон за Богоявление). – Старобългарска литература, кн. 33–34, стр. 13–63.
- Попов 2006: Попов, Г. Новооткритият старобългарски Канон за Неделя Петдесетница и неговият византийски образец. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 30, № 3, стр. 3–48.
- Савова 2006: Савова, В. Службата на светите мъченици Сергей и Вах в Синайския славянски празничен миней №25. – Старобългарска литература, 35–36, стр. 134–143.
- Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). В три тома. Под общата ред. на акад. П. Динеков. 2. Речник-индекс. София, 1993.
- Св. Климент Охридски. Слова и служби. (Съст. П. Петков и др.). София, 2008.
- Славова 2008: Славова, Т. Йоан Екзарх. – В: История на българската средновековна литература. София, стр. 245–248.
- Станчев 1969: Станчев, Кр. Ритмичната структура в химичната поезия на Климент Охридски. – Български език, № 6, стр. 523–531.
- Станчев 1990: Станчев, Кр. Слова на Йоан Екзарх Български. – Старобългарска литература, 25–26, стр. 66–72.
- Станчев 1995: Станчев, Кр. Климент Охридски. – КМЕ, т. 2, София, стр. 320–335.
- Станчев, Попов 1988: Станчев, Кр., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. София.
- Стб р-к 1999–2009: Старобългарски речник, т. 1: А–Н, т. 2: О–У. (Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева). София.
- Стсл 1994: Старославянский словарь (по рукописям X–XI века. (Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой.) 2-ое изд., стереот. Москва.
- Тахиаос 1971: Тахиаос, А.-Е. Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. – В: Константин-Кирил Фирсоф. Доклади

- от Симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му, т. 2. София, стр. 285–293.
- Тотоманова 2008: Тотоманова, А.-М. Славянската версия на хрониката на Георги Синкел. София.
- Трендафилов 2001: Трендафилов, Хр. Йоан Екзарх Български (Старобългарски книжовници, 6). София.
- Федер 2008: Федер, У. *Кънажни изборникъ за възпитанието на канартикина* издаден от Уилиам Р. Федер. Велико Търново.
- Хауптова 1981: Хауптова, З. Похвала царю Симеону, ее автор и византийские образцы. – *Старобългарска литература*, 10, стр. 88–94.
- Aitzetmueller 1958–1975: Aitzetmueller, R. *Das Hexaameron des Exarchen Johannes*. 1-7. Graz.
- Hansack 1980: Hansack, E. *Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Uebersetzung*. 2. Band. Freiburg i. Br., 1980. 396 p. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations. Bd. XIII (X, 2).
- Krastanov 1999: Krastanov, Tr. Ioan Exarch as an Archbishop of Bulgarian Lands and Saint. – *Etudes balkaniques*, Sofia, № 1–2, pp. 44–48.
- Krastanov 1999a: Krastanov, Tr. Vatican Sources on Velegrad-Belgrad-Berat: Clement of Velitza's Episcopacy from 906 to 916 and on The Holy Seven Teachers of Bulgaria (Sv. Sedmocislеници). – *Bulgarian Historical Review / Revue bulgare d'Histoire*. Sofia, № 3–4, pp. 124–131.
- Sadnik 1967: Sadnik, L. Des Hl. Johannes von Damaskus *Εκθεσις ακριβης της ορθοδοξου πιστεως* in der Uebersetzung des Exarchen Johannes. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations, Bd. V) Wiesbaden.
- SJS 1958–1997: *Slovník jazyka staroslovenskeho – Lexicon linguae palaeoslovenicae*. (Hlav. red. J. Kurz). Praha.
- Tarnanidis 1988: Tarnanidis, I. C. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki.
- Tarnanidis 1990: Tarnanidis, I. C. *Glagolitic Canon to Saints Peter and Paul (Sin. Slav. 4.N)*. - In: *Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti*. Roma, pp. 91–97.
- Vondrak 1896: Vondrak, V. *O mluve Jana exarcha bulharskeho. Prispěvek k dejnam cirkevni slovanstiny*. Praha.